

SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN

A „konfesszionális rendiségtől” az „alkotmányos rendiség”

Lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség
kutatásában*

A kora újkori magyar rendiség kutatása kifejezetten megélénkült az utóbbi években. Ez lehetővé teszi számunkra, hogy kijelöljük a következő évek lehetséges kutatási prioritásait az utóbbi évek szakirodalmának és kutatási eredményeinek áttekintése után. A tendenciák kijelölésekor részben ezekre lehet támaszkodni, részben pedig a 20. század végének és a 21. század elejének történetírását általánosan jellemző fejleményekre. A mára már hagyományosnak számító társadalomtörténeti kérdések mellé ugyanis felsorakoztathatóak a kultúrtörténet körébe sorolható különféle irányzatok megközelítésmódjából fakadó kérdések is. Jelen tanulmány tehát arra az egyetlen kérdésre keresi a választ, hogyan kellene politikatörténetet írni a 21. század elején.

Gondolatmenetében ismételten fel fog bukkanni a mikrotörténelmi vizsgálat lehetősége, amelyet elméleti-módszertani megfontolásokból a magam részéről a 18. századi rendiséggel foglalkozó kutatás betetőzésének tartanék. Amikor korábban elvégeztem a 18. századi magyar országgyűlés intézménytörténetének áttekintését, kilátásba helyeztem a munka folytatását.¹ Úgy tervezem, hogy egy trilógia harmadik kötete lehetne a mikrotörténelmi vizsgálat eredménye, és a középső kötet íródhatna a társadalom- és kultúrtörténeti megközelítések eredményeképpen. Jelen írás elsősorban ennek progamját kívánja felvázolni. A különféle lehetséges megközelítésmódok felsorakoztatása közben fokozatosan kiforrálódik egy javaslat, amely a 18. század derekán a magyar rendi politizálás világában végbement gyökeres fordulat megértéséhez a „konfesszionális rendiség” és az „alkotmányos rendiség” fogalmait ajánlja, és a köztük történő váltás gondolatával próbál meg értelmezési keretet adni a század politikatörténete számára.

A szakirodalmi áttekintés után tehát a 18. századi politika társadalomtörténetének lehetőségeit szeretném előbb számba venni (külön kitérve a „generatív modell” alkalmazására), majd az írás második részében bizonyos elméleti megfontolások felidézéséből kiindulva szeretném rövid katalógusát adni mindazon lehetséges szempontoknak, amelyekkel kultúrtörténeti szemléletű vizsgálatokat lehetne végezni ezen a kutatási tárgyon. Ezt követően kitérnék arra, hogy milyen

* Ezúton szeretném megköszönni Simon Zoltán Boldizsárnak és Szűcs Zoltán Gábornak a szöveg korábbi változatához fűzött megjegyzéseit. Jelen tanulmány a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

1 Ld. *Szijártó M. István: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792.* Osiris, Bp., 2005.

viszonyban vannak egymással a hagyományos, a társadalomtörténeti és a kultúr-történeti megközelítések, illetve specifikusan a megértés és a magyarázat. Zárás-képpen pedig azt vizsgálnám meg, milyen elméleti keret tűnik jelen pillanatban számomra a legalkalmasabbnak a 18. századi magyar politika hosszú távú alakulásának értelmezésére.

A kutatás mai állása és a politika társadalomtörténete

Az újabb szakirodalom áttekintése² arra irányíthatja rá a figyelmet, hogy az utóbbi időben a nemzetközi kutatás a korábbiaknál nagyobb figyelmet szentel a politika kulcsszereplőinek: például a 18. századi magyar koronázások alkalmával alkukényszerben lévő felek, az uralkodó és a rendek közt közvetítő főméltóságoknak, továbbá a 18. századi magyarországi katolikus püspöki kar tagjainak vagy a reformországgyűlések vármegyei követeinek, illetve a 18. század második felében a felvilágosult Habsburg-politikát Magyarországon megvalósító politikai elit tagjainak.³ A politika társadalomtörténetére határozottan nagyobb érdeklődés irányul, mint bármikor korábban.

Másfelől a diéta 18. századi intézménytörténetének áttekintése is a társadalomtörténeti szálakra irányítja a figyelmet. Az országgyűlési politika értelmezésében első közelítésben segítségünkre van a rendi dualizmus modellje, amely a király és a rendek (a kor terminusát használva: „az ország”) egymással szembeállított szereplőinek harcában értelmezi a történeteket, később azonban túl kell ezen lépnünk. A diétán a rendek egyik fele tipikusan „kormánypárti”, másik fele pedig szokásosan „ellenzéki” szerepben lépett föl. A teljes felsőtábla, illetve az alsótáblán a személynök vezette Királyi Tábla, a szabad királyi városok képviselete és a klérus általában előbb-utóbb támogatta a királyi előterjesztéseket, míg a vármegyei követek nagyobbik része és a velük azonos rétegből, a *bene possessionatus* köznemesek csoportjából származó „távollévők követei” inkább kiálltak a sérelmek mellett és az uralkodói kérések teljesítése ellen.

Azonban még ez a megközelítés is leegyszerűsítő, hiszen a 18. században nagyarányú változások történtek: a rendiségnek a királlyal szemben elfoglalt pozícióját tekintve a 17. század utolsó évtizedeiben megtapasztalt mélypont után a Rákóczi-szabadságharc eredményeképpen a magyar rendek kifejezetten megerő-

2 Ld. *Uő*: A kora újkori magyar rendiség az újabb szakirodalomban. I–II. Aetas 24. (2009) 3. sz. 83–111., 4. sz. 111–125.

3 *Ákos Barcsay*: Herrschaftsantritt im Ungarn des 18. Jahrhunderts. Studien zur Verhältnis zwischen Krongewalt und Ständetum im Zeitalter des Absolutismus. Scripta Mercaturae Verlag, St. Katharinen, 2002. (Studien zur neueren Geschichte); *Joachim Bahlcke*: Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686–1790). Steiner, Stuttgart, 2005.; *R. J. W. Evans*: Austria, Hungary, and the Habsburgs. Central Europe c. 1683–1867. Oxford University Press, Oxford, 2006.; *Jean Bérenger–Kecskeméti Károly*: Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon, 1608–1918. Napvilág, Bp., 2008.

södtek, majd ezt követően pozíciójuk lassú gyengülésnek indult.⁴ A rendiségen belüli belső erőviszonyok tekintetében pedig a század derekán zajlottak nagy átrendeződések, amint erről a diéta intézménytörténete világosan tanúskodik. Egyfelől a határozathozatali eljárások története, másfelől a felső- és alsótábla erőviszonyainak alakulása, harmadrészt pedig a kerületi ülés kifejlődése tárja elénk részleteiben azt a folyamatot, amelynek során a *bene possessionati* lassan az arisztokrácia fölé kerekedett. Az alsótábla, majd a kerületi ülés lett a politikai viták legfontosabb helyszíne, amit mi sem mutathat annál világosabban, mint az, hogy 1790-ben és 1792-ben a vezető politikai szerepre törő ellenzéki szellemű főurak vármegyei követté választatták magukat.⁵ Az országgyűlés intézménytörténetének hátterében is egy társadalomtörténeti fejlődésmenet körvonalai bontakoznak tehát ki: a 18. század derekán és második felében a jómódú birtokos köznemesség emancipálódott az arisztokráciától való közvetlen függéséből, és előbb a vármegye, majd az országgyűlés szintjén lett a politika önálló, később pedig döntő súlyú tényezőjévé.⁶

4 Ld.: *Szijártó M. István*: A magyar rendek adómegajánlási joga és a 18. századi adómegajánlási rend kialakulása. *Történelmi Szemle* 46. (2004) 241–295. és *Uő*: The Rákóczi Revolt as a Successful Rebellion. In: *Resistance, Rebellion and Revolution in Hungary and Central Europe: Commemorating 1956*. Ed. László Péter–Martyn Rady. Hungarian Cultural Centre (London)–UCL School of Slavonic and East European Studies, London, 2008. (*Studies in Russia and Eastern Europe*) 67–76.

5 1790-ben gróf Fekete János volt Arad egyik követe, és eredetileg gróf Illésházy István volt Trencsén egyik követe. Báró Podmaniczky József Hevest képviselte. (Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben felséges II. Leopold tsászár, és magyar országi király által, szabad királyi várossába Budára, Szent Jakab havának 6dik napjára rendelt, 's Szent András havának 3dik napjára Posony királyi várossába által-téetett, 's ugyan ott, következő 1791dik esztendőben böjt-más havának 13dik napján bé-fejezett magyar ország gyűlésének; mellyek eredet-képen magyar nyelven íratattak, és az ország gyűlésének fő-vigyázása alatt, hitelesen deák nyelvre fordítottak. Királyi Akadémiai Nyomda, Buda, 1791. XXIII., XXVII–XXVIII.). 1792-ben pedig gróf Teleki László máramarosi, gróf Fekete János csanádi, báró Vay Miklós borsodi, báró Perényi István ugcasai követe volt. (Naponként-való jegyzései az 1792. esztendőben felséges Ferentz magyar és cseh országi király által, szabad királyi várossába Budára Pünkösöd havának 20dik napjára rendelt, 's ugyan ott azon esztendőben Szent-Iván havának 26dik napján bé-fejezett magyar ország gyűlésének; mellyek eredet-képen magyar nyelven íratattak, és az ország gyűlésének fő vigyázása alatt, hitelesen deák nyelvre fordítottak. Királyi Akadémiai Nyomda, Buda, 1792. XVII–XVIII.)

6 A 17. századi kiinduló helyzetről, amelyben a köznemesség csoportjai a nagybirtokos arisztokrácia közvetlen függésében éltek, a 18. századi önállósulás jelenségeiről, illetve az ehhez vezető, különböző területeken zajló, de konvergens folyamatokról ld.: *Wellmann Imre*: Az udvari ember. In: *Barokk és felvilágosodás*. Szerk. Wellmann Imre. Magyar Történelmi Társulat, Bp., [1941.] (*Magyar művelődéstörténet IV.*) 298.; *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. 2. kiad. Akadémiai, Bp., 1983. 57., 301., 321–322., 342–343.; *Benda Gyula*: Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a XVIII. század közepén (Parraghy László hagyatéka). *Agrártörténeti Szemle* 26. (1984) 25–26.; *Badál Ede*: Kastélyok és kúriák Pest, Heves és Nógrád megyében. Műszaki, Bp., 1987. 52.; *Vörös Károly*: A társadalmi fejlődés fő vonalai. In: *Magyarország története, 1686–1790*. Főszerk. Ember Győző–Heckenast Gusztáv. Akadémiai, Bp., 1989. (*Magyarország története tíz kötetben IV.*) 680–681., 717.; *Tóth István György*: Három ország – egy haza. Adams, Bp., 1992. (*Magyarország krónikája*) 75–76.; *Barta János*: A meg nem értett királynő. Mária Terézia, az uralkodó. Szenci Molnár Társaság, Bp., 1994. (*Új kincsestár*) 80.; *Szijártó M. István*: Nemesi társadalom és politika. *Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről*. Universitas, Bp., 2006. 100–141.

Mindebből nyilvánvaló, hogy a 18. századi rendiség kutatása sokat remélhet a társadalomtörténeti módszerek alkalmazásától. Különösen nyilvánvaló ez a prozopográfia esetében: a rendek bizonyos csoportjai szinte felkínálják magukat kollektív életrajz elkészítésére. Joachim Bahlcke erre tett kísérletet a 18. századi magyarországi püspöki kar tekintetében.⁷ A diétán aktív politikai szereplők további csoportjai is szóba jöhetnek. Gyapay Marianna szakdolgozatában a vármegei követeket adó jómódú birtokos köznemesi családok igen szoros összefonódását mutatta ki. Három diéta megyei követeiből választott ki véletlenszerűen 31-et. Ők 24 családba tartoztak. Ha ezek köréhez még 11 családot hozzáveszünk, akkor azt látjuk, hogy ebből a körből öt család tagjai kivételével mindenki elhelyezhető egy hatalmas családfán, vagyis – néhány közvetítő család beiktatásával, amelyek egyébiránt valamennyien képviseltették magukat a század legalább egy országgyűlésén – még a véletlen minta is nagyon nagy részben egymással rokonságban-sógorságban álló csoportot alkotott. A lassan a politikai elit szerepét elfoglaló réteget tehát társadalmi tekintetben igen szoros kötelékek szőtték át.⁸

Sebők Richárd és Vámos András nemrégiben elkészített szakdolgozata a diétai politikai elit két fontos csoportját vette górcső alá: az ítélőmestereket és a távollévők követeit.⁹ Hajós Ágnes a birtokos köznemesség azon csoportját vizsgálta munkáiban, amelynek tagjai (főleg már a 18–19. század fordulójának időszakában) a rendi főméltóságok vagy a főispánok közé emelkedve a felsőtáblán voltak jogosultak megjelenni anélkül, hogy bárói vagy grófi rangot kaptak volna.¹⁰ Szemethy Tamás vizsgálta a fordított esetet, a köznemesség azon tagjait, akik katonai vagy hivatali szolgálataik jutalmául a 18. század folyamán az arisztokráciába emelkedtek, bárói vagy grófi rangemelésben részesültek.¹¹

⁷ Bahlcke, J.: i. m. (3. jz.) 112–150.

⁸ Gyapay Marianna: A 18. századi politikai elit társadalomtörténete. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára benyújtott szakdolgozat. Kézirat. Bp., 2006. 53., 95.

⁹ Sebők Richárd: A XVIII. századi országgyűléseken részt vevő ítélőmesterek prozopográfiai elemzése. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára benyújtott szakdolgozat. Kézirat. Bp., 2009.; Vámos András: A távollévők követei a 18. századi országgyűléseken. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára benyújtott szakdolgozat. Kézirat. Bp., 2009.

¹⁰ Hajós Ágnes: Szenátorok és főrendek. Politikai elit a 19. század elején Franciaországban és Magyarországon. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára benyújtott szakdolgozat. Kézirat. Bp., 2006. és *Uő*: Ellenzék vagy lojális szolga? Köznemes főispánok politikai szerepe a felsőtáblán, 1790–1812. Előadás a Diaeta munkacsoport (ELTE BTK) és az Eszmetörténeti Műhely (ELTE ÁJK) „Van a’ politikának és az igazgatás mesterségének is a’ maga poezissa, maga ideálja” című konferenciáján 2009. szeptember 25-én: <http://szijarto.web.elte.hu/konf2009/hajosagnes.doc>. (Utolsó letöltés: 2012. jan. 12.) Ld. a munka részletesebben kidolgozott francia nyelvű változatát: Hajós Ágnes: Réformiste ou serviteur loyal? Le rôle politique des comtes suprêmes non-titrés à la Chambre haute en Hongrie, 1790–1812. Mémoire présenté en vue de l’obtention du diplôme de «Master Recherche en Sciences Sociales» de l’EHESS, Mention Histoire – Spécialité Histoire. [Paris], Année universitaire 2009–2010.

¹¹ Szemethy Tamás: Bárói és grófi rangemelések Magyarországon, 1720–1799. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára benyújtott szakdolgozat. Kézirat. Bp., 2011.

Ugyanakkor kvantitatív vizsgálattal igazolható, hogy a 18. századi Magyarországon látványos karriereket is felmutató új hivatali főnemesség nem vette át azonnal a valódi hatalommal járó legfelsőbb elitpozíciókat. Ezeket az 1770-es évek elejéig nagyobb részben a régebbi arisztokrata elit tagjai töltötték be, és csak kisebb részben tűntek fel ebben a szűk körben az új hivatali főnemesség tagjai, amit az elit egyfajta természetes megújulásának is tekinthetünk. Csak Mária Terézia uralkodásának utolsó éveiben és II. József idején hódították meg nagyobb számban az újonnan az elitbe érkezők ezeket a legfőbb méltóságokat is.¹² A főméltóságokat betöltő arisztokraták életpályái külön vizsgálatot érdemelnének. Horváth Gyula családi kapcsolataikat kvantitatív elemzésnek alávetve bemutatta, miként integrálódtak mind szorosabban az új elit tagjai egymással és a régi elitel is, ahogy a század fokozatosan előre haladt.¹³

A 18. században nagy lendületet vett a központi államapparátus fejlődése. A Helytartótanács, a Kamara és a Kancellária, illetve a Kúria és a kerületi táblák fizetett állásai igen nagy vonzerőt gyakoroltak a köznemesekre. Papp Gábor egy 2006. évi konferencián tartott előadásában a Helytartótanácsban 1723 és 1783 között hivatalt viselt 334 személy pályafutásának áttekintésekor megállapította, hogy a nemesi tanácsosi méltóság lehetett az itt hosszú ideig működő köznemes hivatalnokok pályájának csúcsa, illetve ez a pozíció szolgált ugródeszkaként a Helytartótanácson kívülről érkezők számára. Papp Gábor feltérképezte azon karriereket, amelyek ezen hivatal betöltéséig vezettek el.¹⁴ Meg kellene kísérelni a kancelláriai, kamarai, kúriai (és esetleg kerületi táblai) hivatalokat a helytartótanácsiakkal együtt vizsgálva a legjellemzőbb, illetve legérdekesebb hivatalnoki pályákat rekonstruálni. Egyes kulcshivatalok betöltői, mint a személynök vagy a királyi jogügyigazgató külön elemzést érdemelnek.

A jómódú birtokos köznemesség hivatalviselésének másik, még fontosabb területe a vármegye. A Somogy megye 18. századi tisztújításai alapján felállított adatbázis elemzéséből az derül ki, hogy világosan kivehetők mind a káderhiány, mind a professzionalizáció bizonyos jelei. Volt arra lehetőség, hogy a hivatali ranglétra alsó fokainak mellőzésével egyes magasabb presztízsű családok sarjai eleve főszolgabíróként kezdjék pályafutásukat, míg ez a hivatal sok alacsonyabb státusú hivatalviselő számára már elérhetetlennek bizonyult. Azonban világos, hogy a valóban rátermett nemesek előtt nem álltak ilyen gátak: ők a vármegyei apparátus csúcsáig is emelkedhettek. A megyei köznemesség legfelső rétegeiben sok család tagjai egyáltalán nem is aspiráltak már a vármegyei hivatalokra Somogyban – kivéve esetleg az első alispán pozícióját. Ők gyakran kerültek a fent említett országos hatáskörű kormányzésekbe, regionális vagy országos bírósá-

12 *Cserpes Tünde–Szijártó M. István*: Nyitott elit? A magyar főméltóságok a 18. században. Századok 144. (2010) 1225–1261.

13 *Horváth Gyula Csaba*: A 18. századi magyar főméltóságok családi kapcsolati hálózata. Kút 9. (2010) 1. sz. 44–62.

14 *Papp Gábor*: A Helytartótanács köznemesi tanácsosai (1723–1783). Az első eredmények. Előadás a Diaeta munkacsoport (ELTE BTK) konferenciáján 2006. április 22-én a Collegium Budapestben. <http://szijarto.web.elte.hu/PG.html>. (Utolsó letöltés: 2012. jan. 12.)

gokra, mint ahogyan ezek a pozíciók jelentették a legsikeresebb somogyi vármegyei karriernek csúcsát is.¹⁵

Speciális szempontok alapján létrehozott csoportok kollektív profiljának megrajzolása is kívánatosnak tűnik. Ilyenként jelölhetjük meg például a koronázási szertartások részeként „lovaggá ütött”, úgynevezett aransarkantyús vitézek csoportját, illetve – egész más szempontokat alkalmazva – az 1790-ben a poroszok felé tapogatózó radikális rendi ellenzéki vezetőjét. Vajon milyen utak vezettek ezen csoportokba? Általában azt mondhatjuk tehát, hogy úgy tűnik, hogy az intézménytörténet és a társadalomtörténet összekapcsolása, a prozopográfiai vizsgálatok kiegészítése egyes karrierutak beható feltárásával és kielemezésével a 18. századi magyar rendiség és a politikai elit kutatásának sokat ígérő iránya lehet – ahogy ezt az utóbbi években megjelent szakirodalomból is láthattuk. Mindenképpen ilyennek érzem a mikrotörténelmi megközelítést és a generatív modell alkalmazását is. Ezekre a 18. századi országgyűlés döntéshozatali eljárásainak története kínál példának okáért lehetőséget.

Mikrotörténelem és generatív modell

A diéta története olyan rugalmas intézményi struktúrát tár elénk, amely alkalmas volt arra, hogy megőrizze a változó politikai erőviszonyok mindenkori lenyomatát. Ha a legfontosabb szervezeti-intézményi kérdést nézzük, az országgyűlés döntéshozatali eljárásait, akkor kiderül: a 18. századi diétán lehetőleg konszenzusra törekedtek, ezért a többségi határozathozatalt szinte teljesen mellőzték. Egy átmeneti időszakot kivéve fejenként igen ritkán szavaztak, közfelkiáltással már többször, általában azonban mindössze a vitában megnyilvánuló többség alapján döntöttek. A formák nagy változatossága mögött az a szabály sejlik fel, hogy a *pars sanior et potior* véleménye legyen irányadó. Ennek szerepében a század elején még a mágnásokat találtuk, de a század derekától fokozatosan a vármegyei követek vették át tőlük „a józanabb és előkelőbb rész” szerepét.¹⁶

A mikrotörténelem gondolkodásmódját évtizedekkel megelőző norvég antropológus, Fredrik Barth arra hívja fel a figyelmet, hogy nem szabad a megfigyelt viselkedések kisebbségét mint kivételeket elhanyagolni a többség kedvéért, mert ezek jelentősége nem kisebb (ha például egy úgynevezett generatív modellt akarunk felállítani, amely a megfigyelt jelenség egy sajátos barthi modellje): a teljes jelenséget annak minden megjelenési formájában „az oksági láncok egyetlen skáláján kell értelmeznünk”.¹⁷ Ha megszívleljük Fredrik Barth figyelmeztetést

15 Szijártó M. István: Hivatalviselő elit a 18. századi Somogy vármegyében. In: Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére. Szerk. Hermann István–Karlinszky Balázs. Veszprém, 2010. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai – A veszprémi egyházmegye múltjából) 445–466.

16 Szijártó M. I.: A diéta i. m. (1. jz.) 281–319.

17 Barth elméletét összefoglalja: Paul-André Rosenthal: A „makro” felépítése a „mikroszinten” keresztül: Fredrik Barth és a microstoria. In: Társadalomtörténet másképp. A francia társadalom-

sét, és azt a 18. századi diétai határozathozatalokra alkalmazzuk, akkor a szavazás tekintetében rendkívüli 1728–1729. évi diéta esetét nem tolhatjuk félre mint egyetlen kivételt, hanem integrálnunk kell az átfogó magyarázatba. Ekkor történt a legtöbb fejenkénti szavazás. Néha a felső- és az alsótáblai szavazatokat egyenesen összeadták, és így állapították meg a többséget. Ennek háttérében pedig minden bizonnyal az áll, hogy ekkor nem volt nyilvánvaló, mely csoport is a *pars sanior et potior*: a mágnások dominanciája már nem, a vármegyei követeké még nem volt nyilvánvaló. Ez a helyzet szinte kiált egy alapos, de jól lehatárolt vizsgálatért, egy mélyfúrásért, a mikrotörténelem megközelítésmódjának alkalmazásáért.

A mikrotörténelmi vizsgálatnak az a célja, hogy „nagy”¹⁸ történelmi kérdésekre mikroszkopikus vizsgálatokkal keresse a választ. Ezért – jóllehet igaz az, hogy csak a kivételesen gazdag források teszik lehetővé a mikrovizsgálatot – nem lehet egyszerűen a forrásadottságokra bízni azt, hogy eldöntsék: hol kell mikrotörténelmi elemzést végezni. Erre ott kell kísérletet tenni, ahol jó esély van arra, hogy a mélyfúrás eredményeként a nagy történelmi kérdésekre adott választ hozhatja a felszínre a kutató. Amikor James Shapiro egy esztendő választott ki, hogy ezen keresztül mutassa be Shakespeare életét és korát, azért esett választása az 1599. évre, mert ekkor (a Globe Színház létrehozásának esztendőjében) lett a tehetséges költőből és drámaíróból a világirodalom egyik legnagyobb alkotója, aki befejezte az *V. Henriket*, megírta az *Ahogy tetsziket*, a *Julius Caesart* és a *Hamletet*.¹⁹ A 18. századi magyar országgyűlés intézménytörténete, különösen pedig a határozathozatalok története mintegy rámutat az 1728–1729. évi diétára mint a mikrotörténelmi vizsgálat sokat ígérő *locus*ára. Ezt érdemes leszögezni akkor is, ha kiaknázására csak később kerülhet sor.

Az imént említettem a barthi generatív modelt. Érdekes lehetőségnek tűnik megpróbálkozni a politikai cselekvések generatív modelljének felvázolásával a 18. századi rendi politika rendszerén belül. Köztudomású, hogy szemben például a jelen forrásaival, amikor szinte minden egyes parlamenti szavazásról pontos lista áll rendelkezésre, a 18. századi diétán igencsak ritkán kapcsolható az egyes személyekhez egy-egy konkrét politikai állásfoglalás. Érdemes azonban felkutatni a kivételes eseteket, s ezekből kiindulva megpróbálni feltárni ezen politikai állásfoglalások háttérét, hogy megkísérelhessünk egy olyan gondolati modellt felépíteni, amely képes a ténylegesen megfigyelt jelenségeket előállítani, „generálni”. Fredrik Barthnál az a generatív modell felállításának kulcsmozzanata, hogy a kutató azonosítsa azt az értéket, amely mozgatja a vizsgált cselekvőket. Tehát az remélhető, hogy egy ilyen modelltől jobban megérthetjük a 18. századi rendi politizálás cselekvőinek preferenciáit, és nemcsak általában, hanem a kar-

történet új útjai a kilencvenes években. Szerk., bev. Czoch Gábor–Sonkoly Gábor. Csokonai, Debrecen, é. n. 69–87. (Az idézet helye: 79.)

18 Nyilvánvaló, hogy kulturálisan meghatározott, hogy egy adott korszak történelmi diskurzusában mi minősül „nagy” történelmi kérdésnek, erre nem adható általános meghatározás.

19 *James Shapiro*: 1599. *A Year in the Life of William Shakespeare*. Faber and Faber, London, 2005. XV., XXI.

rierjük eltérő szakaszaiban érvényesülő más és más mozgatórugók természetét is. (Vajon a készpénzbevétel növelésére törekedtek vagy a vagyon felhalmozására? Presztízsük vagy hatalmuk növelésére, esetleg a család hosszú távú felemelésére?)

Bourdieu-nek a tőkéről és mezőkről szóló elméletében az, amit az aktorok egy csoportja értéknek tart, egy mezőt hoz létre, ahol sajátos játékszabályok érvényesülnek. Talán meg lehetne próbálkozni a generatív modell felvázolása után a rendi politikát esetleg több elkülönülő mező együtteseként is leírni. Vajon az alkotmányos értékek milyen fontossága állapítható majd meg az ilyesfajta vizsgálatok elvégzése után? Sir Lewis Namier nagy hatású munkájában az egyéni érdekek által mozgatót, a személyi kapcsolatokra épülő politikai rendszert, a patronázs és a korrupció világát vázolta fel Angliában a 18. század derekáról írva.²⁰ Jeremy Black azonban rámutat, hogy Namier nem a szabályt, hanem a kivételt vette górcső alá: a szakirodalom jelenleg abban ért inkább egyet, hogy a 18. századi angol politikát többnyire az éles elvi ellentétek jellemezték (a katolikus restauráció hívei és ellenfelei, a jakobiták és a whigek, a francia forradalommal szimpatizálók és annak ellenségei közt) – csak a viszonylag rövid politikai szélcsendben vezérelték az embereket pusztán önértelmeik és személyes kapcsolataik, és Namier éppen ezzel az időszakkal foglalkozott.²¹ Vajon mit mutatnának a Barth vagy Bourdieu nyomán végzett, a 18. századi magyar politikára vonatkozó vizsgálatok ezen a téren? Egy namieri kép bontakozna ki előttünk, vagy hosszabb időtávban Black igazsága domborodna ki?

Bourdieu említésével azonban lényegében már át is léptünk egy másik megközelítés területére. A 18. századi rendiség vizsgálatában nemcsak a társadalomtörténeti vagy mikrotörténelmi megközelítés hozhat eredményeket. A diétai politizálás intézményi és társadalmi jellegű strukturális behatároltságának vizsgálata, illetve ezen struktúráknak – braudeli fogalommal „hosszú időtartam” alatt történő – lassú módosulásának kutatása után lehetségesnek, sőt kívánatosnak tűnik a 18. századi magyar rendiség kutatásában a kultúrtörténeti megközelítésmódokat érvényesíteni. De mit is nevezhetünk kultúrtörténeti megközelítésnek a mai történetírásban?

A politika kultúrtörténete

A kultúrtörténet fogalma alatt összefoglalható sokféle irányzat egy alapvető újítással jelentkezett az 1970-es években: a történetírásnak arra kell összpontosítania, hogy a történeti cselekvő miként élte meg az életét, illetve miként értelmezte azt. A megélt élmény és a kortársi reprezentációk kutatása tartoznak tehát a

20 *Sir Lewis Namier: The Structure of Politics at the Accession of George III.* 2. ed. Macmillan, London, 1957.

21 *Jeremy Black: The Politics of Britain, 1688–1800.* Manchester University Press, Manchester–New York, 1993. (New frontiers in history) 92–93.

kultúrtörténet-írás kötelező elemei közé.²² (Emellett a hermeneutikai ihletettséggű kultúrtörténeti megközelítéseket az okok keresése helyett a jelentés keresése jellemzi.) Mindennek hatására a nemzetközi történetírás átalakult az elmúlt négy évtizedben. Fókuszpontjának eltolódása egy olyan – tulajdonképpen szándékolatlan – következményt vont maga után, amellyel kapcsolatban egyre többen és egyre gyakrabban adnak hangot ellenérzésüknek. A kultúrtörténet összefoglaló címkéje alatt szereplő sokféle irányzat képviselői ugyanis tipikusan elhanyagolták az állam és különösen a politika kutatását. A naptárártól az impotenciáig már mindennek megírták a kultúrtörténetét,²³ de a hatalom vizsgálata a kultúrtörténészek körében még mindig nem élvez megkülönböztetett figyelmet. Talán ideje változtatni ezen.²⁴

Sem a társadalomtörténeti felfogás, amely a történetírás avantgárd irányzata volt az *Annales* 1929. évi indulásától kezdődően a múlt század közepső harmadában, sem a kultúrtörténeti megközelítés (amely alatt a 20. század utolsó évtizedeinek minden új irányzatát értem a mentalitástörténettől a történeti antropológián keresztül az *Alltagsgeschicht*ig és a *new cultural history*ig) nem az általános történelem valamely részdiszciplínájának tekintette magát (mint amely nem az egész történelemmel foglalkozna, csak a társadalom vagy a kultúra történetével), hanem mindkettő teljes történelem kívánt lenni, a múlt teljességével akart foglalkozni – csak éppen valamely más nézőpontot elfoglalva. Ezért a kultúrtörténeti felfogások képviselői sem hanyagolhatják el a politika, az állam, illetve a hatalomért folytatott harc színtereinek vizsgálatát, ezeket is kutatásuk homlokterébe kell helyezniük. Szükségesnek látszik a váltás a kultúra hatalmának hangsúlyozásáról a hatalom kultúrtörténetének vizsgálatára. A 18. századi magyar politikai élet vizsgálatában pedig egyértelműen a vármegye és a diéta történetének kell a középpontban állnia, és nem is az egyiknek e kettő közül, hanem mindkettőnek egyszerre: mondhatni a 18. század történésze úgy „szeresse”

22 Hiszen legegyszerűbben azt tekinthetjük kulturálisnak, ami „emberek által kitalált és elképzelt”. (Alan Macfarlane: *Levelek Lilynek. A világ működéséről*. Európa, Bp., 2009. 33. Komáromy Rudolf ford.)

23 Peter Burke: *What is Cultural History?* 2. ed. Polity Press, Cambridge, 2008. 131.

24 Voksomat nem általában a politikátörténet prioritása mellett szeretném letenni. Szükségesnek látom a félreértések elkerülése végett ezt hangsúlyozni, hiszen jelen van egy attitűd, amely az ilyesfajta gondolatokban saját magatartása visszaigazolását látja, azokét, akiket a történetírás száz év előtti elméleti és módszertani pozíciójából nem mozdította ki sem a társadalomtörténet, sem később a kultúrtörténet kihívása. Én amellett érvelnék, hogy a rendiség kutatásában a hagyományos (politika-) történeti, illetve a társadalomtörténeti megközelítésű elemzések mellett a kultúrtörténet módszereivel is meg kell próbálkozni, illetve hogy az állam, a politika és a hatalom problematikájának a kultúrtörténeten belül kellene kitüntetett helyzetbe kerülnie. Csak példaként említeném az ilyesfajta elemzésekre az egyik első klasszikus munkát (*Keith Michael Baker: Inventing the French Revolution. Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990.), egy éppen az országgyűlési politikálással foglalkozó kötetet (*Politische Redekultur in der Vormoderne. Die Oratorik europäischer Parlamente in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Hrsg. Jörg Feuchter–Johannes Helmrrath. Campus, Frankfurt am Main, 2008.), illetve egy részint módszertani írásokat, részint esettanulmányokat tartalmazó kötetet (*Was heißt Kulturgeschichte des Politischen?* Hrsg. Barbara Stollberg-Rilinger. Duncker&Humblot, Berlin, 2005.)

a diétát, hogy „nem feledheti” közben a vármegyét. (Ezen „hüvelykujj-szabály” alól természetesen kivételt jelent a Rákóczi-szabadságharc időszaka és az úgynevezett „felvilágosult abszolútizmus” negyedszázada.) A rendszeres országgyűlések időszakában ezekre koncentráldott a kortársak figyelme, és ezt érdemes a történészeknek is követnie. Miután tehát a 18. századi rendiség vizsgálatában a diéta intézménytörténete a *bene possessionatus* nemesség felemelkedésének társadalomtörténeti folyamatára irányította figyelmünket, és miután a rendiség történetének bizonyos szegmenseit a társadalomtörténet módszertana alapján vetjük többféle vizsgálat alá, a magyar országgyűlés 18. századi kultúrtörténetének megírása lesz a feladat. De vajon milyen konkrét problémák tekintetében várható előrelépés, ha ezen az úton indulunk el?

Itt és most, mintegy első közelítésben mindössze arra szorítkoznék, hogy a kultúrtörténeti irányzatok által szokásosan megidézett elméleteket és az utóbbi évtizedek elméleti-történetfilozófiai vitáit, a *linguistic turn* bizonyos javaslatait, vagyis a kultúrtörténeti megközelítés által felvetett bizonyos gondolatokat a diéta történetére alkalmazzam.²⁵ Ezek gyümölcsöző vagy éppen terméketlen voltát csak a gyakorlat, a konkrét kutatások fogják végérvényesen eldönteni. Felvetésük azonban a történetírás nemzetközi tendenciáit tekintve mindenképpen indokoltnak tűnik. Az alábbiakban erre a 18. századi magyar politika, különösen az országgyűlés történetének példáján tesztek kísérletet.

A „nyelvi fordulat” vitáiban nyilvánvalóvá és általánosan elfogadottá vált, hogy a történész objektivitása illúzió. Jobb ezért, ha a történészek preferenciáikat nyíltan előtarják. Egyértelmű, hogy a (történetírás) tárgyainak nem inherens tulajdonsága a fontosság, azt mindig kívülről kapja meg. Az alkotmányosság kiemelt fontosságú, mikor és miért? Hans-Georg Gadamer rámutat, hogy az előítéletet a kutatás előfeltételének tekinthetjük, amely nélkül az el sem indulhatna. Kérdéseink nem abszolútak, hanem történetiek, a jelen és a múlt horizontja egymás nélkül nem is létezik.

Ebben az irányban Bourdieu még egy lépést tesz, amikor azt mondja, hogy nemcsak az a pozíció relativizálja a megfigyelést, amelyet a kutató térben és időben elfoglal, hanem már maga az is torzító hatású, hogy valamit egyáltalán megfigyelés tárgyává teszünk: maga a tudományos racionalitás is történeti képződmény. A történészek tudatos ellenőrzés alatt kell tartania viszonyát saját tárgyához. Tehát az sem jelentőség nélkül való, hogy magam mint a 18. századi „alkotmányos rendiség” kutatója a kései Kádár-korszakban szocializálódtam, ebből a lélehetzetből következően számomra a központi probléma a demokrácia és az alkotmányosság deficitje volt, és ez történészi témaválasztásomra is meghatározó befolyást gyakorolt. A 18. századi magyar rendeket vizsgálva a demokratikus hagyományokat, az alkotmányos formákat és a politikai participációt ke-

25 Bourdieu, Cassirer, Dewey, Foucault és Simmel egyes gondolatait Ute Daniel kiváló kézikönyve nyomán idézem: *Ute Daniel: Kompendium Kulturgeschichte. Theorien, Praxis, Schlüsselwörter*. 4. Aufl. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2004. passim. Amennyiben a 18. század kutatója a felvetett megközelítések bármelyikét alkalmazni kívánja, természetesen vissza kell nyúlnia a forráshoz, az említett gondolkodók saját munkáihoz. Itt mindössze az ötletek felvetésére szorítkozhatom.

resem ma is, pedig a 21. század Magyarországon már nem ezek jelentik az aktuális központi problémákat – ami kutatásomat kétségkívül némileg idejétműltá teszi.

A saját magam számára a 18. századi diéta intézménytörténetére irányuló, korábban elvégzett vizsgálatban utólag már azt látom a legfontosabbnak, hogy rámutatott a majdan elvégzendő mikrotörténelmi vizsgálódás pontos helyére. Az 1728–1729. évi országgyűlés egyetlen napjának mikrotörténelme nemcsak sűrített formában adhatja át az olvasónak a 18. századi rendi politizálással kapcsolatos ismereteket, hanem arra is alkalmas lehet, hogy ennek alapján megértsük az „alkotmányos rendiség” születését, a 18. századi magyar rendiség eme központi strukturális jellegű változását. A mikrotörténelmet a 18. század diétái közül ez az országgyűlés kecsegteti a leginkább azzal a reménnyel, hogy a magyar rendiség hosszú távú fejlődésére vonatkozó „nagy” kérdésére az itt elvégzett mikrovizsgálat során lelheti meg a választ.

Ez a diéta ugyanis nemcsak a felső- és az alsótábla viszonyát tekintve volt fordulópont, nemcsak az arisztokrácia *pars sanior* volta kérdőjeleződött ekkor meg, nemcsak a *bene possessionati* hatalomátvételének hosszú folyamata vette kezdetét ekkor, hanem 1728–1729-hez köthetjük a „konfesszionális rendiség” és az „alkotmányos rendiség” tendenciái közötti váltást is.²⁶ A 18. század elejének diétáit a felekezeti ellentétek jellemezték. A rendeket ezek jobban megosztották, mint ahogy a III. Károlyal szemben közös érdekeik egyesítették volna őket. Szemben a 17. századi szokványos felállással, a vármegyei követek közül a protestánsok nemhogy az ellenzék „kemény magjának” szerepét nem játszották, de sokszor egyenesen az uralkodó (vagy Savoyai Jenő) támogatásáért folyamodtak a katolikus rendi többség ellen. A római katolikusok nagy felháborodására úgymond rendként szerveződtek (*status evangelicus*), arisztokratákkal és városi követekkel alkotva egy platformot. A felekezeti ellentétek az 1728–1729. évi diétán hágtak tetőfokukra. Amikor ezután a rendek elfogadták, hogy a diéta nem tárgyalhatja a vallási kérdést, és ennek rendezését a királynak engedték át, ez nemcsak a rendiség pozícióinak komoly gyengülését jelentette. Paradox módon a megosztó vallási ellentéteknek a diéta napirendjéről való lekerülésével megnyílt az út a rendi politizálás átstrukturálódása előtt.

A század derekának diétáin a központi kérdés már a rendi kiváltságvédelem és az éves hadiadó emelése volt. Ezekben a kérdésekben katolikusok és protestánsok közös érdekeik alapján képesek voltak együttműködni, rendi egységfrontot alkotni a király ellen. (Ezt a helyzetet írja le a rendi dualizmus modellje, illetve annak a rendi tényezők megosztottságát is figyelembe vevő finomított

26 Ezen a ponton meg kell jegyezmem, hogy a két tendencia közül magam az alkotmányos rendiség tendenciáját szeretném vizsgálni, a konfesszionális rendiség kategóriáját pedig a korábbi helyzetre alkalmazom, annak legjellemzőbb sajátosságát kiemelve. Érdemi vizsgálatára azonban nem fogok sort keríteni, és talán érthető is: a konfesszionális rendiség a 16. és döntően 17. század jelensége Magyarországon, a felekezeti szerveződés a rendi politizálást elsősorban ebben az időszakban determinálta. Ami a 18. század első évtizedeit illeti, jelenléte már gyengülő intenzitással észlelhető.

változata. A rendi ellenzék vezetésében egyébiránt a bevett történeti felfogással szemben a katolikusok voltak többségben.)²⁷ Amikor 1790-ben ismét a diéta napirendjére került a felekezeti problematika, nemcsak az derült ki, hogy az ellentétek ebben a kérdésben továbbra is igen élesek, de az is, hogy a közjogi-alkotmányos kérdések mellett ennek jelentősége már csak másodlagos a rendek számára. Az „alkotmányos rendiség” tendenciája eddigre megizmosodott, és a rendi együttműködést nem veszélyeztették már a felekezeti ellentétek. Készen állt az a politikai struktúra, amely később a reformkort jellemezte.

A rendi dualizmus a 18. századi Magyarországon politikai anakronizmus volt az *ancien régime* Európájában, mert a diétán és a vármegyeegyűléseken a politikai participáció szokatlanul magas, a kontinentális Európában szinte példátlan szintje valósult meg, amit mindenképpen haladó hagyományként lehetne tiszteletben tartanunk. Kérdés azonban, hogy az alkotmányosság mennyire volt lényegi jellemzője a rendi intézményeknek. Fontos ugyanis, hogy a történeti kutatás tárgyát ne „adottnak” tekintsük, hanem – Dewey kifejezésével élve – olyan „vett dolognak”, amelyet a kutató maga alkotott meg. Történészek nélkül nem lennének alkotmányos formák a 18. századi magyar forrásokban. Éppen a „konfesszionális rendiségről” az „alkotmányos rendiségre” történő váltás mutat arra példát, hogy a politikai tartalom képes volt a politikai formák, az intézmények felszíni változatlanlansága mellett drasztikusan megváltozni, szinte teljesen kicserélődni. Vagyis a rendi képviselői intézményeknek feltehetően nem indokolt minden körülmények között eleve a pártját fogni, csak azért, mert az alkotmányosság princípiumát képviselik a politikában.

Másfelől azt is látnunk kell, hogy az alkotmányosság irányába való elmozdulással a politikai mező polarizációja is együtt járt: a konfliktusok kieleződése, a kompromisszumkészség érezhető lecsökkenése. Ez a Habsburgokkal való fegyveres konfliktus felé terelte a magyar politikai elitet, míg a korábbi felállás éppen egy másik fegyveres konfliktust követően képes volt egy tartós és működőképes megegyezés kimunkálására. Harmadrészt pedig azt is világosan kell látni, hogy a történész értékítéletei ebben a kérdésben sem lehetnek egyértelműek: az alkotmányosság (az „alkotmányos rendiség”) pártját fogva az abszolutizmus (a Habsburgok „felvilágosult abszolutizmusa”) ellenében látnia kell, hogy ennek a sajátos „alkotmányosságnak” nem volt demokratikus tartalma, és a Habsburg-kormányzat – például parasztpolitikájával és a vallási türelem kérdésében – az ország lakosságának túlnyomó többsége számára kedvező változásokat kezdeményezett.

Ugyanakkor egyértelmű, hogy a történetírás diskurzus, és a történésznek érdemes sarkított állítások megfogalmazására törekednie. Magam ennél fogva az alkotmányos elemeket és a politikai participációt hangsúlyozom a magyar rendi-

27 Szijártó M. István: A vallási kérdés az országgyűléseken a 18. század első évtizedeiben. In: Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon – különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740). Szerk. Gózszy Zoltán–Varga Szabolcs–Vértesi Lázár. Pécsi Hittudományi Főiskola–Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs, 2009. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis) 87–102.

ség történetéből, és nem is törekszem arra, hogy teljesen kiegyensúlyozott beszámolót nyújtsak, amely kitér egyfelől a nemzeti problematikára, másfelől pedig ítéletet mond a magyar nemesség fölött a társadalmi igazságosság szempontjából. Ezt megtették már elegen.

Georg Simmel egész gondolkodásának kulcsfogalma a kölcsönhatás, Pierre Bourdieu a valóságban nem szubsztanciákat lát, hanem viszonylatokat, Cassirer szerint pedig a tudománynak olyan fogalmakat kell használnia, amelyek nem izolált dolgokra, hanem relációkra vonatkoznak. Ezek a gondolatok egymással nagyfokú rokonságot mutatnak, és alkalmazásukkal is érdemes megpróbálkoznunk. A 18. századi magyar rendiséget tekintve például ténylegesen előre tudtunk lépni az elemzésben akkor, amikor túlhaladtunk a királyt és a rendeket egymással szembeállító rendi dualizmus modelljén, és – 19. századi fogalommal – a diétai „viszonyos érintkezés”, a *tractatus diaetalis* folyamatát elemezve (példának okáért) a magyar rendiség belső megosztottságát is figyelembe vettük. A társadalomtörténet prozopográfiai vizsgálatai jó kiindulópontot biztosítanak ahhoz, hogy a 18. századi magyarországi politikai elit társadalmát hálózatosan képzeljük el. Innen könnyebb lesz azután továbblépni a kölcsönhatások, viszonylatok és relációk elemzése felé, a társadalmat hálózatként felfogva tegyük vizsgálat tárgyává.²⁸ Csak ha a rendiséget – Simmelt követve – állapot helyett folyamatnak tekintjük, nyílik meg a lehetőség arra, hogy megpillantsuk a váltást a „konfesszionális rendiségről” az „alkotmányos rendiségre”.

Mindazon történeti felfogásoknak, amelyeket a kultúrtörténet összefoglaló terminusa alá foglalhatunk, az a legjellemzőbb vonása, hogy elképzelhetetlennek tartják a történeti reprezentáció megalkotását anélkül, hogy figyelembe vegyék maguknak a történeti cselekvőknek a saját világeszlelését és az általuk alkotott képzeteket. Bár a mai történészeknek 20–21. századi értékeik és preferenciáik vannak, nem tekinthetnek el attól, hogy a 18. század történeti cselekvőinek percepcióit és reprezentációit is tekintetbe vegyék. Erre alkalmas például a szimbolikus politika vizsgálata. Úgy vélem, nem a történésznek kell kitalálnia, hogy mely konkrét szimbólumok strukturálták a korban a szimbolikus teret, nem neki kell kiválasztani néhány elemzendő szimbólumot, hanem a kortársi értékrende(ke)t figyelembe véve kell szelektálnia. Feltétlenül kiválasztásra érdemesnek tűnik a 18. században a korona, a koronázás, a koronázási eskü egyfelől, illetve esetleg a század végi változások idején a magyar viselet és a magyar nyelv kérdése másfelől. Ezek elemzése feltárhatja a kortársak értelmezéseit saját világról, azt, hogyan látták ők saját világukat, milyen jelentéseket tulajdonítottak különféle dolgoknak és jelenségeknek. Bizonyos epizódok egyenesen történeti

28 A társadalom hálózatos felfogásához képest alternatív megoldásként kínálkozik a 18. századi társadalmat kommunikációk rendszereként felfogni. Ahogy Rákai Orsolya írja: „Társadalomnak a Niklas Luhmann-féle rendszerelmélet kiindulópontját elfogadva az emberi kommunikációk összességét (de csak e kommunikációkat) tekintettem, vagyis a társadalom ebben a dolgozatban kommunikációk rendszereit tekinti.” (*Rákai Orsolya: Az irodalomtudós tekintete. Az önálló irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1830 között.* Universitas, Bp., 2008. 9.)

antropológiai elemzés után kiáltanak, mint az például, hogy a koronázóvárosba érkező király üdvözlésére járulnak mások mellett a prímás és az érsekek is, majd egy szűk óra múltán már ők fogadják a királyt, aki megcsókolja gyűrűjüket. A magyar prelátsók, de különösen a prímás kettős (egyházi–közjogi) szerepét ki lehetne bontani ilyen mozzanatok alapos elemzéséből.

Végül mivel elsődlegesen a nyelv fejezi ki egy társadalom reflexióját önmagára, ha a reprezentációk érdekelnek minket, akkor elsősorban a nyelvi jelenségek vizsgálандók.²⁹ A történeti cselekvők saját tetteikről alkotott reprezentációinak vizsgálata a rendiség kutatásában mindenekelőtt a 18. századi politizálás önképének vizsgálatát jelenti. Clifford Geertzet követve úgy fogalmazhatunk, hogy az a fogalomrendszer, amelynek segítségével a 18. századi diéta résztvevői leírták a *tractatus diaetalist*, saját értelmezésük saját életükről.³⁰

A diskurzusok vizsgálatában a cambridge-i eszmetörténeti iskola³¹ vagy a Reinhart Koselleck nevével fémjelzett fogalomtörténet,³² illetve az ennél tágabb diskurzustörténet lehet iránymutató. A francia forradalom előzményeivel és hatásával foglalkozó kutatásokból³³ tudjuk, hogy már a kortársak arra mutattak rá, hogy a szavak használata politikai színezetet öltött, és ez kulturális küzdelemhez vezetett. Meg lehetne például próbálkozni a politikai nyelv fogalmának³⁴ alkalmazásával, amely arra a tételre épül, hogy az elmondhatók körét alapvetően behatárolja a rendelkezésünkre álló fogalmi rendszer, az egyes fogalmak szemantikai struktúrája, illetve azok szemantikai mátrixa.³⁵ Talán azonosítható lenne az

29 A nyelvet alkotó fogalmak megváltoztatása egyenesen a világ megváltoztatását jelenti, ahogy a szerkesztői előszóban olvashatjuk: *Political Innovation and Conceptual Change*. Ed. Terence Ball–James Farr–Russell L. Hanson. Cambridge University Press, Cambridge etc., 1989. (Ideas in Context) IX.

30 Vö. *Clifford Geertz*: Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*. Szerk. Vári András. Akadémiai, Bp., 1988. (Kérdőjel) 13–61.

31 Ld. példának okáért *J. G. A. Pocock*: *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton University Press, Princeton–London, 1975.

32 Az irányzat klasszikus munkája: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprachen Deutschlands. I–VIII*. Hrsg. Otto Brunner–Werner Conze–Reinhard Koselleck. Klett–Cotta, Stuttgart, 1972–1997.

33 *Handbuch politischer-sozialer Grundbegriffe in Frankreich, 1680–1820*. Hrsg. Rolf Reichardt–Eberhard Schmitt. Hefte 1–20. Oldenbourg, München, 1985–2000.

34 A politikai nyelv fogalmához ld. Bene Sándor programadó tanulmányát (*Bene Sándor*: *Eszmetörténet és irodalomtörténet. A magyar politikai hagyomány kutatása*. Budapesti Könyvszemle 19. [2007] 50–64.). A szerző a 16–17. század domináns politikai nyelveiként példának okáért az államrezon-felfogást, Justus Lipsius újszoicizmusát és a grotiusi természetjogi elképzeléseket említi (54–55.). Bene Sándor tanulmánya egyébként széles áttekintést ad a kora újkori politikai elmélet és gyakorlat (a „politikai hagyomány”) lehetséges eszmetörténeti megközelítéseiről a történeti kommunikációelmélettől az *intellectual history* irányzatán át a John Searle-féle beszédaktus-teóriáig. Az általa felvázolt kutatási program Mátyás király korától az 1760-as évek elejéig tartó időszakra vonatkozik (61.).

35 *Kovács Ákos András*: *Trencsényi Balázs: A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. [Könyvismertetés] *Korall* 9. (2008) 34. sz. 116.

alkotmányos rendiség politikai nyelve, ha megvizsgáljuk azt a pontot, amelyen ez a felvilágosodásával került szembe: 1790-ben a diéta a protestánsok vallásszabadságát nem a tolerancia nevében (II. Józsefet követve), hanem az ország sarkalatos törvényei nevében követelte. Az 1790–1791. évi diéta vallásügyi vitáinak áttekintését ezért sokat ígérőnek tartom. Az „ősi alkotmány” vagy a „séreلمي politika” is ígéretes elemzési tárgyakká tűnnek. Vannak továbbá olyan sztenderd alkalmak a diétán, amikor bizonyos szereplők beszédeket mondanak. A megnyitóbeszéd vagy az egyéb ceremoniális célból elmondott beszédek évszázados összevetéséből nyílnak esetleg lehetőségek annak megállapítására, hogy a politika nyelve tekintetében milyen változások mentek végbe, milyen tendenciák érvényesültek.

Michel Foucault szerint a diskurzus megelőzi a nyelvi-fogalmi szintet, amennyiben definiálja azt a teret, ahol azután kijelentéseket lehet tenni a világról és önmagunkról. Szerinte ezért a diskurzus szabályait kell vizsgálnunk, a gyakorlatot, amely kiformálja azon tárgyakat, amelyekről a beszéd folyik. A 18. századi politika nyelveinek vagy diskurzusainak elemzése sokféle konkrét tárgy kapcsán lenne alkalmazható. Most csak egyet emelnék ki ezek közül: az időszemléletet. François Hartog a történetiség rendjeinek nevezi a múltra orientált és a jövőre orientált szemléletet, amelyek a felvilágosodás korában váltották egymást.³⁶ Ahogy Koselleck fogalmaz: a haladás megtapasztalásának hatására a „tapasztalás terét már nem ölelte körül a várakozás horizontja: a tapasztalati tér és a várakozási horizont határai szétváltak”.³⁷ Vajon a magyarországi rendi politikában megragadható-e e kettő, illetve igazolható-e, hogy ezek strukturálták a diskurzusokat? Megfogható-e egy új politikai nyelv létrejötte? A régi szabadság emlegetése, a hajdanvolt aranykor felemlegetése vajon mikor és mennyire volt (lett?) jellemző, és hogyan jelenik meg (miként van jelen?) az – esetleg saját magunk által épített – szebb jövő felé fordulás?

A 18–19. század fordulójának diétái vitáit továbbá lehet diszkurzív konfliktusként is értelmezni. Poór Jánostól tudjuk, hogy a 19. század elején a Habsburgok jogtudósai bebizonyították, hogy a magyar nemességet meg lehetne anélkül adóztatni, hogy ezzel a *Corpus Jurist* megsértenék, hiszen alkotmányos kötelességeit a honvédelem terén nem teljesíti.³⁸ Végül mégsem tettek erre kísérletet, ami azt jelenti, hogy elismerték a magyar rendek rivális jogértelmezését. Mondhatni a kezdeti jogászai csetepaték után nem vállalták a döntő ütközetet, és visszavonták csapataikat a diszkurzív csatatererről.³⁹

36 *François Hartog*: A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat. L'Harmattan, Bp., 2006. (Atelier füzetek).

37 *Reinhart Koselleck*: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája. Atlantisz, Bp., 2003. (Circus Maximus) 418.

38 *Poór János*: Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12. Universitas, Bp., 2003. 232–233.

39 Egy további lehetőség lehetne Carl Schmitt nyomán a politikai (*das Politische*) avagy a politikum kategóriájának alkalmazása – ezt e helyt mindössze felvetem, mivel a nyelvi-diszkurzív alapú politikadefiníció eredetileg a modernitásra lett kidolgozva. Ehhez ld.: *Szabó Márton*: A diszkurzív politikatudomány alapjai. L'Harmattan, Bp., 2003. (Posztmodern politológiai)

Végül a paszkvillusok hagyományos, de különösen a 18. század második felében felvirágzó műfaja Mihail Bahtyin nyomdokaiban haladó elemzéseket tenne lehetővé. Ha az orosz kutató a paródiákban a karnevál amolyan irodalmi szekcióját látta, a művelt emberek bekapcsolódását a karnevál nagy folyamatába, akkor vajon a 18. század második felében elszaporodó gúnyos, gyakran trágár országgyűlési versezetekben nem lehet-e megpillantani a népi nevetéskultúra kései leszármazottját, amelynek lényege a lefokozás, a magasztos dolgok átfordítása anyagivá-testivé?⁴⁰

Struktúrák és gyakorlatok, megértés és magyarázat

Miután felvázoltuk azon kérdések rövid katalógusát, amelyeket egy kultúrtörténeti megközelítés az előtérbe állíthat, érdemes végiggondolnunk, hogy milyen viszonyban áll egymással a javasolt társadalomtörténeti, kultúrtörténeti és mikrotörténelmi megközelítésmód. Talán a majdani véggél, a mikrotörténelem felől érdemes kiindulni.

A mikrotörténelmet szokásos ugyan a kultúrtörténetiként leírt irányzatok egyikének tekintetni, de mivel nagyon erősen gyökerezik a társadalomtörténeti felfogásokban, helyzetét bizvást speciálisnak tarthatjuk a kultúrtörténeten belül. Nyilvánvalóvá teszi ezt az olasz mikrotörténelem belső megosztottsága a Carlo Ginzburg által képviselt kultúrtörténeti vonal és a Giovanni Levi és kollégái, tanítványai által vitt társadalomtörténeti vonal közt. Ahelyett, hogy ezért a mikrotörténelmet „fogyatékkal élőnek” tekintsük a kultúrtörténet által dominált korunkban, e kettősségből erényt is lehet kovácsolni: a mikrotörténelem (egy mikrovizsgálat keretében, amely általános történeti kérdések megválaszolására törekszik) képes lehet a társadalomtörténeti és a kultúrtörténeti jellegű megközelítések előnyeit egyesíteni.

Induljunk ki abból, hogy a mikrotörténelem már megismert definíciójának két eleméhez érdemes még egy harmadikat hozzátenni. A *microstoria*, mint közismert, nagy hangsúlyt fektet a történeti szereplők cselekvőként való megértésére, cselekvési szabadságuk hangsúlyozására – még ha az korlátozott racionalitás mellett érvényesül is.⁴¹ (Az olasz mikrotörténészeknek a geertzi ihletésű történe-

71–85. Le Goff ettől eltérő véleményéhez a politikumfogalom alkalmazásáról ld.: Gyáni Gábor: A történelmi esemény fogalma. Magyar Tudomány 172. (2011) 1325–1326. Vö. Was heißt Kulturgeschichte i. m. (24. jz.).

40 Mihail Bahtyin: François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája. Osiris, Bp., 2002. 29.

41 A mikrotörténelem gondolkodásmódja e tekintetben E. P. Thompson nyomdokain halad, aki már az 1960-as években nagy gondot fordított az *agency* hangsúlyozására. Ld. pl.: E. P. Thompson: Az angol munkásosztály születése. Osiris, Bp., 2007. 11. (A terminus a magyar fordításból nem ugrik ki, vö. E. P. Thompson: The Making of the English Working Class. Penguin, Harmondsworth, 1980. 12.) Van, aki az *agencyt* „történelmi ágencia”-ként magyarázza, én inkább

ti antropológiával szembeni ellenérzésük mögött szintén az áll, hogy amaz egy homogén kulturális univerzumot tételez fel, amely az egyetlen valódi aktor, és az egyének cselekedeteit vezérli és determinálja – ami pedig elfogadhatatlan a *microstoria* számára.)⁴² A mikrotörténelem definíciójának ezen harmadik eleme nem felesleges kiegészítés – enélkül a mikrotörténelem nem lenne az, ami. Ugyanis csak akkor van elméleti szempontból is létjogosultsága az egyedi emberi cselekvések mikroelemzésére építeni a történeti narratívát, ha másfelől azt is állítjuk, a struktúra (vagy a kontextus) nem determinál, hanem a cselekvések hozzák létre a struktúrákat.⁴³

Ha tehát mikrotörténeti vizsgálatot veszünk tervbe, kézenfekvő a történeti cselekvő szemszögéből nézni a dolgokat.⁴⁴ Kifejezetten ebből a szemszögéből szeretnék – Bourdieu fogalmait leegyszerűsítetten (és nyilvánvalóan eltorzítottan) használva – cselekvésről, gyakorlatokról és struktúrákról beszélni. (Pierre Bourdieu egy klasszikussá vált művében használja ezt a három fogalmat. Az objektív struktúrák⁴⁵ beépülnek az egyénekbe és létrehozzák a habitusokat,⁴⁶ „diszpozíciók tartós rendszerét”,⁴⁷ „tartósan bevésődött képességeket”,⁴⁸ amelyeken keresztül nem tudatos igazodás történik. A habitusok gyakorlatokat generálnak, amelyek „mindig hajlanak azoknak az objektív struktúráknak⁴⁹ az újratermelésére, amelyek őket magukat végső soron lehetővé tették”.⁵⁰ Az alábbiakban úgy veszem kölcsön Bourdieu-tól a struktúra és a gyakorlat fogalompárját, hogy

„történeti cselekvők”-ről, „cselekvő egyének”-ről beszélek. Az *agencyt* Gyáni Gábor napjaink történetírása mintegy központi analitikus fogalmának tartja, és kiemeli szerepét a mikrotörténelemben és a történeti antropológiában. (Gyáni G.: A történelmi esemény i. m. [39. jz.] 1328.)

42 *Giovanni Levi*: I pericoli di Geertzismo. Quaderni Storici 20. (1985) 269–277.

43 Mert egyébként – ahogy sokan gondolják – felesleges babrálás a részletekkel a mikroszkopikus történeti vizsgálat, és hiábavaló a nagy történeti kérdésekre ezekben keresgélni a választ: a nagy történeti folyamatok és a mélyben meghúzódó struktúrák determinálják amúgy is életünket. Ha viszont olyan képünk van a világról, amelyben az emberi cselekedetek építik és rombolják az aktuális struktúrákat, és ezért a megfelelő mértékben felelősséggel is tartoznak cselekedeteikért, akkor végső soron az egyetlen igazi történelem ezeknek a története. Ebben a perspektívában a mikrotörténelem nemcsak egy lehetséges megközelítés, hanem az adekvát történetírás.

44 Megjegyzem, úgy tűnik, hogy a társadalom hálózatos felfogását jól kiegészíti a cselekvő egyén középpontba helyezése.

45 „A környezet egy sajátos típusát jelentő struktúrák (például egy osztály helyzetére jellemző anyagi létfeltételek), amelyek empirikusan, a társadalmilag strukturált környezettel összefüggő szabályszerűségek formájában ragadhatók meg [...]” (*Pierre Bourdieu*: A gyakorlat elméletének vázlata. Három kabil etnológiai tanulmány. Napvilág, Bp., 2009. 208.)

46 „A habituson olyan tartós és átvihető hajlamok rendszerét értjük, amely, valamennyi múltbeli tapasztalatot beépítve, minden pillanatban mint észlelési, értékelési és cselekvési minta működik.” (Uo. 213.) „A habitus nem más, mint emberi természetté vált történelem [...]” (Uo. 215.) „A habitus nem más, mint az az immanens törvény, *lex insita*, amely az elsődleges nevelés folytán minden egyes cselekvő személyben megtalálható.” (Uo. 223.)

47 Uo. 208.

48 Uo. 209.

49 „Nyelv, gazdaság stb.” (Uo. 233.)

50 Uo. 209.

nemcsak a habitusét nem használom, de a másik kettőt is leegyszerűsíttem, azoknak tehát némileg más értelmezést adok. Céлом ugyanis nem egy új elmélet kidolgozása, hanem csak történelmi gyakorlatban használható eszközök „összebarkácsolása”.⁵¹

Nevezzük tehát struktúrának a cselekvő egyén számára a cselekvés pillanatában megváltoztathatatlanul adott külső körülményeket. Ezek a struktúrák⁵² azonban nem kiindulópontjai, hanem eredményei a mikrotörténelmi kutatásnak. A mikrotörténelemnek nem ezeket máshonnan átvéve és adottnak tekintve kell elkezdenie a konkrét esetben adódó egyéni mozgásterek vizsgálatát, hanem éppen az egyedi eset elemzése közben sejlenek fel számára a struktúrák körvonalai, és ennek végeztével lesznek ezek jól kivehetők, mint az egyén számára az adott pillanatban meg nem változtatható körülmények, adottságok.

Végül is a struktúra sem más, mint a korábbi cselekvések eredménye, hiszen minden egyedi cselekvés maga is építi, megerősíti, vagy éppenséggel rombolja a fennálló struktúrákat.⁵³ Ha a történelmi szereplőket kifejezetten cselekvőkként vesszük tekintetbe, akkor nem feledkezhetünk meg a cselekvéssel együtt járó felelősség kérdéséről. Hosszú távon tehát a cselekvők a struktúráért is felelősséget

51 Természetesen más megközelítések is elképzelhetők. Gyáni Gábor akadémiai székfoglalójában alaposan körbejárja történelmi esemény és struktúra viszonyának megjelenését a történelem elméletében, különös tekintettel Fernand Braudel, Reinhard Koselleck és William H. Sewell Jr. nézeteire. (*Gyáni Gábor: Történelmi esemény és struktúra: kapcsolatuk ellentmondásossága. Történelmi Szemle* 53. [2011] 145–161.) Nyilvánvaló, hogy esemény és struktúra (illetve cselekvés és struktúra) nem csak egymással szembeállítva definiálhatók.

52 A struktúrán tartós objektív szerkezetet értünk. Én itt az objektivitására helyezem a hangsúlyt, amikor kikerülhetlenségét hangsúlyozom, amikor a cselekvő egyént korlátozó strukturális kényszerekről beszélek. A struktúrák (ebben az értelemben) természetesen nem csak külsők lehetnek. (Bourdieu szerint a habitus nem tudatosult, de annál inkább kényszerítő erővel képes közvetíteni egyfajta szabálykövetés igényét.) Természetesen struktúráról nagyon sok értelemben lehet beszélni, nem csak bourdieu-i értelemben vagy a cselekvő egyént korlátozó objektív kényszerek értelmében. Amikor – például – a diéta 18. századi intézménytörténetének vizsgálatakor feltárt struktúrákról beszélünk, akkor egy harmadik értelmezésről van szó, amely a hangsúlyt a képződmények tartósságára helyezi. Természetesen hosszú időperspektívában nyilvánvaló, hogy maguk a struktúrák is változnak (ahogyan azt Braudel oly plasztikusan bemutatta), ezért a mikrotörténelmi vizsgálatokat célszerű azon pontokra irányítani, amelyekben a struktúrák változását észleljük: a 18. századi magyar rendiség történetét vizsgálva például az 1728–1729. évi országgyűlésre.

53 A cselekvés úgy hozza létre a struktúrákat, ahogyan a szöveg a kontextust. Angelo Torre idézi Christian Jouhaud-t, aki 1986-ban az *Annales*-ban megjelentetett cikkében a kontextualizációs folyamatok elsődlegességét hangsúlyozta: „a kontextusok nem léteznek az ezeket létrehozó cselekvést megelőzően”. (*Angelo Torre: The Miracle of Asti and the Construction of a Religious Centre in the Early Modern Period*. In: *Topographien des Sakralen. Religion und Raumordnung in der Vormoderne*. Hrsg. Susanne Rau–Gerd Schwerhoff. Dölling und Galitz, München, 2008. 134–155.) A cselekvés ugyanakkor nemcsak létrehozza, hanem legitimálja is a struktúrákat – hívja fel a figyelmet Simona Cerutti. (*Simona Cerutti: Microhistory: Social Relations versus Cultural Models? In: Between Sociology and History. Essays on Microhistory, Collective Action, and Nation-Building*. Ed. Anna-Maija Castrén–Markku Lonkila–Matti Peltonen. SKS/Finnish Literature Society, Helsinki, 2004. 27.)

viselnek, noha az rövid távon kétségkívül korlátozó adottságként jelenik meg a számukra.⁵⁴ Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy nem minden cselekvés építi ugyanúgy a struktúrákat. Erre sokkal nagyobb esélyük van a tartósan ismétlődő cselekvéseknek, amelyeket Bourdieu terminusát kölcsönvéve gyakorlatoknak fogok nevezni. A gyakorlatok irányadóak a cselekvés, különösen a szokásszerű cselekvés számára. Nem merevek, mint a struktúrák, vagyis a történeti cselekvők képesek tőlük eltérni, képesek ezeket céljaiknak megfelelően ideiglenesen módosítani vagy akár tartósan megváltoztatni, ugyanakkor általában mégis inkább alkalmazkodnak hozzájuk a szokás tehetetlenségi erejének engedelmességgel. A cselekvés tartós mintázataiként azután a gyakorlatok döntő szerepet játszanak a struktúrák felépítésében.

Miután a diéta intézménytörténetének feltárásával az intézményi jellegű és bizonyos, a társadalomtörténeti fejlődés által kialakított struktúrák nagyjából feltárára kerültek, azt látom a soron következő feladatnak, hogy a struktúrákat kialakító gyakorlatokra koncentráljak, miáltal újabb társadalomtörténeti jellegű struktúrák azonosítása válhat lehetővé. Végül szeretnék olyan kultúrtörténeti megközelítésmódú elemzéseket elvégezni, amelyek közelebb hoznak minket ahhoz, miként élték meg a velük történeteket a történeti cselekvők, illetve ők maguk milyen jelentést tulajdonítottak mindannak, ami velük történt. (Mindezt egy majdani mikrotörténelmi kísérlet megalapozásának tekintem.) A kettőt a „megértés” és a „magyarázat” fogalmaival lehet a legjobban megközelíteni.

A kultúrtörténeti megközelítések többnyire elsősorban a *megértésre* helyezik a hangsúlyt, hermeneutikai ihletésűek. Szövegeket vizsgálnak, mert ezek az adott kor saját értelmezései önmagáról, ezeket kell értelmezni, hogy megérthessük a kort úgy, ahogy a benne élők megértették. Illetve hogy legalább közelítsünk ehhez. Ute Daniel viszont felhívja arra a figyelmet, hogy ezzel a megközelítésmóddal a történész ideális esetben is csak addig juthat el, ahol az általa vizsgált források készítője állt, azt ismerheti meg, hogy ő hogyan látta a világát. De nem szabad ezzel megelégednie, emellett törekednie kell arra is, hogy rendet vágjon a források sűrűjében, hogy többet tudjon meg az általa vizsgált források készítőinél. Vagyis történeti *magyarázatokat* is kell adnia, amelyek más nézőpontból közelítenek, a jelen szempontjait érvényesítik. Jóllehet a kultúrtörténeti megközelítések nívója ezek jelentkezésekor a megértés hangsúlyozása volt, a történeti cselekvők reprezentációinak, élményeinek vizsgálata, a kultúrtörténészek természetesen törekedtek magyarázatra is (és nem csak Ute Daniel tanácsát követve).

A magyarázat azonban már jóval régebb óta központi eleme a történészi narratíváknak, így erre törekedtek elsősorban a társadalomtudományos megközelítések is. Mi is fordulhatunk ezekhez, megpróbálhatjuk megmagyarázni a 18. századi politika eseményeit, felvázolni gyakorlatait és struktúráit. De önmagában a magyarázatra való törekvés sem lehet elegendő, hiszen ha csak az oksági

54 A struktúrák mindig hagynak mozgásteret a cselekvő részére, és ezt hagyományosan hangsúlyozza a mikrotörténelem. A magam részéről azonban végső soron magukért a struktúrákért is felelősnek tartom a történeti cselekvők összességét.

tényezők vizsgálatára összpontosítunk, akkor csak a struktúrák és a folyamatok kerülnek be érdeklődésünk terébe, és abból teljesen kívül rekednek az emberek, szándékaikkal és gondolataikkal. Magyarázatra és megértésre tehát egyaránt szükség van, és együtt van rájuk szükség.⁵⁵

Ráadásul a történeti magyarázatokkal is van valami baj: elég „olcsó” dolog egy történelmi esemény okára rámutatni. A papír mindent elbír. Mindennek sok oka van és volt, és e túldetermináltság miatt a történész tetszőlegesen kiválaszthat ezekből egyeseket, oksági láncba rendezheti és narratívájába illesztheti őket. Senki sem fogja visszaforgatni az idő kerekét, hogy rábizonyítsa: téved, ezek az okok önmagukban nem eredményezték volna a magyarázni kívánt okozatot. Vagyis a megértés mellett a magyarázat is sánta: társítani kell őket egymáshoz, hogy kipótolhassák egymás hiányosságait. A mikrotörténelem kettőssége itt válhat hasznunkra: fél lábbal a társadalomtörténetben, fél lábbal a kultúrtörténetben állva jó lehetőségeket biztosít a magyarázatok és a megértés ötvözésére. Megélt élmény, jelentés és strukturális magyarázat egységét egy mikrotörténelmi mozaik-narratíva adhatja talán meg a legjobban.

Hogyan járjon tehát el a 18. századi politikai élet iránt érdeklődő történész? Az intézménytörténeti megalapozás után a 18. századi politikai élet gyakorlatainak vizsgálata, illetve az ezekhez kapcsolódó reprezentációk elemzése lehet a következő lépés. Ebben felhasználhatjuk mind a társadalomtörténészek, mind a kultúrtörténészek megközelítését és módszertanát. (Vagyis talán nemcsak a majdani mikrotörténelmi vizsgálat keretei közt lehet összehozni ezeket a megközelítéseket, hanem remélhetőleg egymás mellé lehet helyezni az ezek szellemében elvégzett vizsgálatok eredményét is a kutatás egy korábbi fázisában is.) Milyen elvi struktúrája lenne egy ilyen vizsgálatnak?

Ha legelőször is a múltat kaotikusnak ábrázoljuk, amilyen az véleményem szerint ténylegesen (ahogyan a jelen is eredendően egy káosz), és a múltban élt embereket szintén „kaotikus”, azaz következtelen és ellentmondásos figurákként ábrázoljuk az „életrajzi illúzió”-tól, az „egyéniség” retrospektív koherenciájától mentesen,⁵⁶ utána második lépésben a történelmi kor, a kortársak rendjét (bár itt pontosabb lenne többes számot használni: rendjeit) erőszakolhatjuk rá a dolgokra, a megértésre törekedve, feltárva azt, hogy a történeti cselekvők miképpen élték meg saját életüket, illetve milyen reprezentációkat alkottak erről. Amíg magunkat ideiglenesen erre korlátozzuk a források interpretációjában, addig nem akarunk többet, mást megtudni a múlttól, mint amennyit a forrás szerzője tudott – és természetesen egészen annyit valójában sohasem fogunk megtudni. A történeti vizsgálat harmadik szakaszában azonban rá kell térni a történeti magyarázatokra. (A többes számnak itt még nagyobb a jelentősége.) A magyarázó fejezetekben utólagos értelmezés történik: a történész kibontja az anyagból azokat a struktúrákat, amelyek nélküle nem léteznének, feltárja azokat

55 *Daniel, U.*: i. m. (25. jz.) 406–407.

56 *Pierre Bourdieu*: Az életrajzi illúzió. In: *Uő*: A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés értelméről. Napvilág, Bp., 2002. 68–76.

az összefüggéseket, melyeket maga hoz létre, értelmet ad a múltnak. Kulcsfontosságúnak tartom, hogy ne csak egy magyarázatot adjon a történész, hanem mindig egyszerre többet, hogy önkényességük ezáltal napnál világosabb legyen. (Hiszen ha egy magyarázattal bocsátja el a történész olvasóját, az még azt hihetné, hogy kezébe kapta az igazságot.)⁵⁷

De nem azt a megoldást szeretném választani, hogy a már elvégzett (és teljesen hagyományos szemléletű) intézménytörténeti elemzést követően előbb a társadalomtörténet megközelítésmódját alkalmazom, majd a korszerűbb kultúrtörténeti jellegű felfogásokhoz fordulok, amivel tulajdonképpen a történetírás útját járnám végig, hanem – mellőzve ezáltal az értékítéleteket – a társadalomtörténeti és kultúrtörténeti megközelítéseket komplementerként felfogva felváltva alkalmazom a diéta és a politikai elit bemutatásában. Nem gondolom ugyanis, hogy az egyik jobb lenne, mint a másik: egy konkrét kérdés vizsgálatában mást lehet az egyik alkalmazásával megtudni, mintha a másikhoz fordulnánk. Igaz ugyan, hogy a hagyományos tudományos történetírás dominanciáját követően az *Annales* által képviselt felfogás alapvetően újat tudott hozni, illetve amikor a csökkenő hozadék törvénye a társadalomtudományos történelem esetében is érvényesülni kezdett, akkor az újabb kultúrtörténeti felfogások hatékonysága kiemelkedőnek látszott, de egy új kutatási téma esetében mindhárom megközelítésnek megvan a saját relevanciája, érdemes mindhármát alkalmazni.⁵⁸

Mivel pedig a történelem az aktuális jelen és a múlt kapcsolatát vizsgáló intézményesült diskurzus, a jelen, konkrétan a 21. század eleji nyugati kultúra értékhangsúlyait érvényesíti kérdéseiben. Vagyis a megértésre törekvő, a történeti cselekvő pozíciójába behelyezkedni próbáló megközelítésekhez képest a magyarázatra törekvő attitűd szükségszerűen átrendezi a történeti vizsgálatok súlyozását: és ezen a ponton kap a politika (például a 18. századi magyar diéta világának vizsgálata) nagyobb súlyt – például a naptárak vagy az impotencia történetéhez képest.

57 A strukturalista antropológia úgy vélte, hogy csak a kutató képes megtalálni a rendet a bennszülötteknek például a rokonságra vonatkozó bonyolult elképzeléseiben. Ha sohasem egy, hanem mindig több magyarázatot adunk, talán elkerülhetjük, hogy ezt a fensőbbrendűséget érzést árássa szövegünk.

58 Nem az a feladatunk, hogy kiválasszuk a legjobb módszert és megközelítést, hanem az, hogy lehetőség szerint minél több különböző ígéretes módszert és megközelítést alkalmazzunk forrásanyagunkra, és ezek eredményét azután egymással reagáltassuk. Azért is így kell eljárni, mert igen nagy a történész felelőssége. Ahogy erre már Collingwood rámutatott: a történész a tekintély és nem a források. (*Robin G. Collingwood: A történelem eszméje*. Gondolat, Bp., 1987. 298. Ld. ezt Benda Gyula történetírásának példáján kifejtve: *Szijártó M. István: A keszthelyi forrásoktól a magyar társadalomfejlődésig*. In: *Benda Gyula: Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma 1740–1849*. L'Harmattan, Bp., 2008. [Mikrotörténelem] 515.) Saját véleményét tehát maximális körültekintéssel kell kialakítania: nagy felelősségtudattal, a források iránti nyitottsággal. (Erről ld.: *Szijártó M. István: Montpellier, Vendée, a történész és az elbeszélés*. Korall 11. [2010] 39. sz. 196.) Vagyis minden lehetőséget ki kell használnia a tájékozódásra (illetve erre kell törekednie). Ez pedig nemcsak széles körű forrásfeltárást tesz szükségessé, hanem lehetőleg minél többféle megközelítés alkalmazását is.

A feladatok és a lehetséges eljárások felvázolása után egy kínálkozó hipotézissel zárnám le a gondolatmenetet, amely a 18. századi magyar politikai élet terén már elvégzett kutatások eredményét sűríti magában egyfelől, és irányt ad a későbbi kutatásoknak másfelől.

Egy középszintű elmélet

Az előzetes eredmények alapján úgy tűnik, hogy ezen részben társadalom-, részben pedig kultúrtörténeti szemléletű vizsgálat során fény derülhet a politikai elit magas fokú összefonódására, a régi elit dominanciájának töretlen folyamatoságára a század nagyobb részében, a professzionalizáció megjelenésére és fokozatos előrehaladására mind a vármegyei, mind az országos szintű hivatalviselők körében. A kutatás számára továbbá olyan kérdések kínálkoznak, mint a politikai viták diszkurzív vagy szimbolikus aspektusainak elemzése, illetve a politikai élet fokozódó polarizálódása. Úgy tűnik, hogy ez utóbbi fokozatosan erodálta mindazon eszközöket, amelyeknek segítségével a rendi politizálás keretében a 18. század nagyobbik felében még sikeresen munkálták ki a kompromisszumokat az uralkodó és a rendiség közt. Ezen változás elkerülhetetlen kísérőjelensége lehetett a váltásnak a „konfesszionális rendiségről” az „alkotmányos rendiségre”.

Ez a változás a magyar rendiség 18. századi történetének leglátványosabb vonása, amely köré rendezve könnyebben értelmezhetővé válik sok jelenség.⁵⁹ (A „konfesszionális” és az „alkotmányos rendiség” koncepcióját, a kettőjük közötti váltás feltételezését tehát amolyan középszintű elméletnek szánom.)⁶⁰ A rendek mozgalmi a 17. század java részében a konfesszionális bázisán szerveződtek. Jean Bérenger szerint a vaskori béke után viszont már a felekezeti határvonalakat átlépve szerveződött a rendi ellenzék,⁶¹ vagyis a konfesszionális rendiség modellje nem képes kielégítően leírni ezt az időszakot. Majd az oszmán hatalmat az ország területéről kiűző háború véglegesen új helyzetet teremtett: a Rákóczi-szabadságharc motorja már nem a protestantizmus volt. Bár a 18. század első országgyűléseire még rányomta bélyegét a magyar rendeknek a vallási kérdésben könnyen forrpontra jutó ellentéte, amely a diétán 1728–1729-ben kulminált, ezt követően – mint láttuk – az országgyűlési politika homlokterébe más kérdések kerültek. Ezen diéta másik kardinális problémája az adóalap kérdése volt. „Ne onus publicum fundo quoquo modo inhaereat”⁶² – adták ki a jelszót az ellenzéki vármegyei követeik, és a század derekának országgyűlései ezen kettős probléma köré szerveződ-

59 A gondolatmenet részletes kifejtését ld. *Szijártó M. I.*: A kora újkori i. m. (2. jz.) II. 125–134.

60 Bizton állíthatjuk, hogy például a labdarúgás vagy a baseball szabályainak ismerete nagyban segíti számunkra e játékok megértését akkor is, ha nem létezik *egyetlen* adekvát megértése a pályán törtéteknek.

61 *Bérenger, J.–Kecskeméti K.*: i. m. (3. jz.) 87.

62 Sehogyan se kapcsolódják a közteher a telekhez!

tek: a nemesi adómentesség és az éves adóösszeg emelésének kérdése állt a középpontjukban. Közben a felsőtábla és a mágnások lépésről lépésre elveszítették a magyar rendi politizálásban betöltött domináns pozíciójukat, és a lassan a *bene possessinatus* nemességéből rekrutálódó vármegyei követek vették át a *pars sanior et potior* szerepét: előbb adózási ügyekben, majd egyébként is.

A század második felében lassan formát öltött az „alkotmányos rendiség” tendenciája. Az 1764–1765. évi országgyűlésen már világosan artikulálódott a *Vexatio dat intellectum* című röpirat hasábjain, amely szerint az uralkodóval a rendek is osztoznak a felségjogokban. Szerzője a lengyel „nemesi köztársaság” mintájára kívánt kiegyensúlyozott hatalommegosztást teremteni a király és a rendek között.⁶³ Mire pedig az „alkotmányos rendiség” tendenciája teljesen kibontakozott az 1790. évi országgyűlésre egyeztetett programmal fellépő vármegyék és a diétai alsótáblai ellenzék politizálásában, a diéta intézményfejlődésében is kifejezést nyert általában az alsótábla és különösen a vármegyei követek dominanciája (elsősorban a döntéshozatalt tekintve vagy a kerületi ülés fejlődésében). A jómódú birtokos köznemesség vezette azután a magyar rendiséget egyfajta alkotmányosság követelése felé, amely a reformkorban liberális jegyeket vett fel, és mint közjogi ellenzékiesség hosszú távon állandó eleme maradt a magyar politika színterének. A sérelmi politika meddővé éppen hogy az alkotmányos rendiség kiépülésével vált, a polarizálódó és egyre inkább konfliktusos politizálás viszonyai között. Aligha csodálhatjuk, hogy a magyar politikában azután az első világháborúig dominált a „közjogi kérdés”.

Noha a kérdés a későbbiekben alapos vizsgálatot igényel, jelen pillanatban azt a hipotézist látom a legmeggyőzőbbnek, hogy az „alkotmányos rendiség” térhódítása a kompromisszumkészség, a konszenzusépítő potenciál redukálódásához vezetett.⁶⁴ Jóllehet a 17. század java részében a vallás ügye szent ügy volt (Padányi Bíró Mártonnak később is – és persze nem csak neki), olyan ügy, amely nem képezhetette alku tárgyát, és amelyet életre-halálra illet védelmezni, a konfesszionális rendiség már egyértelműen hanyatló, elhalványuló szakaszába jutott, amikor több tér nyílt a gyakorlatiasságnak és adott esetben a kompromisszumkészségnek. A reformkorban azután a haza ügye hasonlóképpen elvi kérdés volt, az „elvhűség” irányította az embereket (vagy legalábbis ez volt a társadalmilag elismert norma) – talán már a habitus részévé vált, és a szocializációs folyamatok révén beépült a jövőbeli politikusok személyiségébe. De mielőtt a „rendi alkotmányosság” tendenciája teljesen kifejtett volna, egy ugyanolyan átmeneti periódusban, amelyet Namier is tanulmányozott, nagyobb játéktér nyílt. A 18. század java részét jellemezte ez az átmeneti állapot.

⁶³ *Bahlcke, J.*: i. m. (3. jz.) 327–332.

⁶⁴ Vö. Jörg Feuchter és Johannes Helmuth érvelésével, akik szerint a mai parlamentarizmus intézményesített kétosztatúsága és nyílt szembenállása helyett a diétákon általában nagyon erős volt a nyomás a konszenzusra: *Jörg Feuchter–Johannes Helmuth: Oratory and Representation: the Rhetorical Culture of Political Assemblies, 1300–1600. Parliaments, Estates and Representation* 29. (2009) 62.

Tudjuk, hogy a Rákóczi-szabadságharc már nem konfesszionális alapon szerveződött. Az 1711-ben megkötött szatmári béke és ennek folytatása, az 1722–1723. évi kompromisszum⁶⁵ is a „rendi konfesszionális” hanyatlásának terméke, megelőzte a „rendi alkotmányosság” megizmosodását. Ehhez a periódushoz tartoznak még az 1741. évi történések is, amikor a magyar politikai elit kiállása Mária Terézia mellett döntőnek bizonyult, aminek következtében az adózást tekintve és kormányzatilag Magyarország végleg külön útra lépett a birodalmon belül.⁶⁶ (Ezt az engedményt azután a „felvilágosult abszolutizmus” politikája sem tudta később visszavenni. Vagyis paradox módon a „konfesszionális rendiség” kompromisszumkészsége hozta létre azt az alapot, amelyen az „alkotmányos rendiségnek” a Habsburgokkal szemben később egyre inkább konfrontatív politikája lassan kiteljesedett.) 1741-ben, a rendi követelésekben ugyanakkor már világosan érezhetőek a rendi alkotmányosság vonásai, de ezek még nem voltak túlnyomóak, és erősebbnek bizonyult náluk a rendi politika hagyományos kompromisszumkészsége.⁶⁷ Visszatekintve végül is azt mondhatjuk, hogy az „alkotmányos rendiség” öröksége egyfelől egy olyan politikai kultúra és tradíció, amely később is alapul szolgált a demokrácia irányába tett lépésekhez, másfelől pedig egy olyan társadalom, amely egyre kevésbé kívánta ezeket a lépéseket megtenni.

Talán azzal is meg lehetne próbálkozni, hogy megtaláljuk azt a fogalmat, amely a legjobban kifejezi az „alkotmányos rendiség” jellegzetességeit. Én erre a célra az „elvhűség” fogalmát ajánlanám (gondolva természetesen Alf Lüdtké „önfejűség”-fogalmára is). Szándékaim szerint azt az elvi szilárdságot fejezné ki,

65 Nem véletlenül a *Pragmatica Sanctio*ra hivatkozott azután Deák Ferenc is a kiegészítés mellett érvelve.

66 A század közepén (az 1740-es évek végétől) a rokokóval, majd a felvilágosodással karöltve kibontakozó „rendi alkotmányos” tendenciák akkor teszik a birodalmon belül specifikussá a magyar politikai fejlődést (ti. az alkotmányosság irányába történő mozgással), amikor a birodalmi reformokból kimaradó Magyarország társadalmi berendezkedése is egyre jobban anakronisztikus lesz. A „rendi alkotmányosság” kibontakozása figyelemre méltó módon párhuzamosan zajlott a *bene possessionatus* köznemesség társadalmi emancipációjával és politikai hatalomátvételével, de a két folyamat összefonódásának jellege, a feltételezett ok-okozati kapcsolat csak további részletes vizsgálatokból bontható majd ki. Ami a „rendi konfesszionális” kronológiáját illeti, nem lévén a 17. század kutatója, csak felvetném, hogy intézményesülésének kezdőpontjául kínálkozik a bécsi béke időszaka, amikor megjelent a diétán a „status evangelicus”, mint a négy rendtől elkülönült érdekvédelmi testület. (Ezt 1706-ban is sérelmezte még a katolikus klérus, és megszüntetését kérte: *Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatóiótól kezdve. IV. 1687–1712. Magyarországi Protestánsok, Bp., 1897. 285.*)

67 Az alkotmányos rendiség kifejlődésének ezen negatív értéktöltetű bemutatása közben ne feledkezzünk meg egyfelől arról, hogy az kiválóan illeszkedett a magyar politikai hagyományokhoz, másfelől arról, hogy a korban egyedülálló politikai participációt valósított meg, melyet a 21. század embere csak helyeselhet, végül arról sem, hogy a magyar rendiség és a Habsburg uralkodók közt kiéleződő konfliktusok kulminálása az 1848–1849. évi nagy fellángolásban és vereségben megalapozó aktausa volt a magyar nemzeti fejlődésnek és nemzeti tudatnak, vagyis az ugyanúgy konstitutív jelentőségű kudarc, mint az 1956. évi forradalom, de ebből a szempontból még annál is fontosabb.

hogy a gyakorlati politika kérdéseiből elvi kérdések lesznek, melyek mellett szilárdan ki kell állni. Azt reprezentálná, hogy a kiváltságok védelme áthelyeződik az érdekek szintjéről az értékek szintjére, megmerevítve a frontokat, ellenséggé téve az ellenfeleket, polarizálva a politika világát és végtelenen beszűkítve a kompromisszumok lehetőségeit. Ahogy egyre inkább az „alkotmányos rendiség” tendenciája határozta meg a magyar rendi ellenzékiiséget, ahogy egyre inkább elterjedt az „elvhűség” attitűdje, úgy éleződött ki a konfliktus király és ország közt Mária Terézia uralkodásának utolsó időszakában, II. József regnálása idején, majd a 19. század első felében. A *bene possessionatus* nemesség számára létérdekének tűnt a ragaszkodás az alkotmányossághoz, amely megvédte őket a földre nehezedő, a földbirtok után kivetett adótól. Nem csodálhatjuk, hogy ezért a rendiség egyre több tényezője tekintette elvi kérdésnek az „ősi alkotmány” megvédését. A társadalmilag elnyomó gyakorlatok és a politikai participációt tekintve haladó hagyományok egyre szorosabb összefonódása innen nézve egészen természetes.

Úgy tűnik tehát, hogy mivel a reformkor és 1848–1849 kulcsfontosságúak a magyar nemzeti tudat kialakulásában, ezek mélyebb megértéséhez az „alkotmányos rendiség” tendenciájának elemzését kellene elvégeznünk. Különös figyelmet érdemel ennek születése az 1728–1729. évi diétán, amelyet talán egy mikrotörténelmi vizsgálatból tudunk majd igazán kibontani. De még ez előtt el kell végezni a 18. századi rendi politika feltérképezését a társadalom- és kultúrtörténet eszköztárának alkalmazásával.

ISTVÁN SZIJÁRTÓ M.

FROM “CONFESSIONAL CORPORATISM” TO “CONSTITUTIONAL CORPORATISM”

POSSIBILITIES AND TASKS IN THE RESEARCH OF HUNGARIAN CORPORATISM IN THE 18TH CENTURY

The aim of the present article is to identify the possible priorities in the research of Hungarian political life in the 18th century for the coming years. In order to do this, the author at first gives a survey of recent historiography and research results, and then places alongside the now traditional series of questions of social history another set of questions which emerge from the different approaches of cultural history. Basically the question to which the answer is sought is how political history should be written in the 21st century.

From the survey of Hungarian and international research on the early modern Hungarian estates, which in recent years has been revived, linking institutional and social history appears to be a promising direction, completing prosopography by a thorough exploration and examination of individual careers. Similarly promising may be setting up a generative model of political behaviour following Fredrik Barth, and a microhistorical analysis, which attempts to answer the main questions of the estates and political life in the 18th century examining a single episode or the events of one day. As for the theories frequently cited by the various branches of cultural history, and in the debates of the philosophy of history during the past few decades, we suggest, following Simmel, Dewey and Cassirer, a concentration on relations, whereas in the wake of the

history of concepts and discourses, an analysis of the texts, the language and the whole discourse of politics can be attempted, completed, perhaps, by an analysis of offensive political poetry, following Bakhtin.

We can also say that having revealed institutional structures and certain structures shaped by social developments when completing an institutional history of the Diet, the next thing to be done is the exploration of the practices which formed the structures; this process, on the other hand, will make it possible to identify new structures of social history. Then, other analyses of cultural history can be done, which will bring us closer to understanding the experiences of historical actors as well as how they themselves interpreted what happened to them. Finally, the analysis might be completed by an attempt at microhistory. For microhistory, through the exploration of a well-defined object of research, is able both to give the explanations of social history and to grasp the meanings of cultural history; on the one hand, it presents the experiences of historical actors and the ways how they looked upon their own world; on the other, by a retrospective analysis, it can reveal some deep historical structures, which, of course, could be absent from the interpretations of the contemporaries themselves.

The questions of the estates and the political life of 18th-century Hungary accompany the entire argumentation of the study as illustrations. At the end, a hypothesis is set forth: offering the twin concepts of “confessionalism of the estates” and “constitutionalism of the estates”, in order to understand the decisive shift which took place in the middle of the 18th century in Hungarian politics; it is suggesting a shift from the former to the latter that the author hopes to give an interpretational framework for the political history of the century.